

Losbandige instituties: teken van onze tijd?

INSTITUTIES

We spreken in de titel van deze bundel wellicht al te vanzelfsprekend over instituties. Het is echter een begrip dat toelichting verdient. Zeker in onze tijd, maar daarover later.

Het institutiebegrip is nauw verbonden met de grondleggers van de klassieke sociologie, zoals Emile Durkheim, Max Weber en Georg Simmel. Zij legden op het breukvlak van de negentiende en de twintigste eeuw de basis voor de opvatting dat van generatie op generatie overgeleverde gedrags- en waardenpatronen die ingesteld zijn door een collectiviteit, resulteren in 'instituties'. Deze werden door hen begrepen als sociale feiten die uit de samenleving zelf voortkomen. Sociale feiten hebben, in tegenstelling tot fysieke feiten, uitsluitend betekenis voor degenen die deze feiten kennen en accepteren. Instituties zijn te begrijpen als associaties van mensen waarin bepaalde vormen van gedrag een normatieve geladenheid krijgen. De uitkristallisering van opvattingen en waarden die door de gemeenschap van individuen worden uitgedragen resulteert in instituties. Het gaat, nog anders gezegd, om door de samenleving ontworpen en opgelegde handelingspatronen. Om handelingen met betekenis.

Op het fundament van het klassieke sociologische denken over instituties is in de loop van de tijd een hele serie nieuwe interpretaties en opvattingen uitgebouwd. De conservatieve Duitse socioloog en filosoof Arnold Gehlen (1904-1976) bijvoorbeeld zag in de instituties de schalen en het pantser die het weekdier mens een houvast geven wanneer zijn innerlijke kracht tekortschiet om zich in de

complexe wereld te kunnen handhaven: ‘Een duurzame verhouding tot zichzelf en zijnsgelijken kan de mens alleen indirect handhaven, hij moet zichzelf via een omweg, door afstand van zichzelf te nemen, terugvinden, en daar bevestigen zich de instituties.’¹

Instituties kanaliseren en verschaffen een soort zekerheid, waardoor de mens niet in een wervelende poel van vragen en problemen ten onder gaat. Kern van de institutie is, volgens Gehlen, de handeling. Handelingen stollen in en als instituties, en krijgen daardoor een regelmatig verloop en een voorspelbaar karakter.

Het worden automatismen, wat niet alleen energie, maar ook lastige eigen initiatieven en transactiekosten uitspaart. Vergelijk de definitie van een ritueel die ik eens uit de mond van de Tilburgse theoloog Erik Borgman optekende: een ritueel geeft je een richtlijn wat te doen in situaties waarin je niet weet wat je moet doen. Ook een protocol is in dat verband een soort institutie.

Instituties zijn door mensen gevormd, maar op hun beurt vormen zij mensen. Dat is hun bestaansreden. Instituties regelen een aantal universele aspecten van het menselijk samenleven door het opleggen van passende interactiepatronen. Ze omvatten daardoor een breed scala van sociale verschijnselen. Zo is de ‘rechtsstaat’ een institutie, maar ook de universiteit, de kerk, het gezin, het koningshuis, het parlement.

In het WRR-rapport *Waarden, normen en de last van het gedrag* (2003) is precies om die reden ook aandacht gegeven aan instituties: het zijn werk- en oefenplaatsen voor democratisch burgerschap. Die zijn hard nodig, want de rechtsstaat, bijvoorbeeld, is ons niet aangeboren. Die moet je aanleren en oefenen, telkens weer. De vaak wat abstracte waarden worden er, soms door tussenkomst van concrete normen, verbonden met de praktijk van het gedrag. Instituties als gezin, kerk en school spelen zo een belangrijke rol

in processen van socialisatie, opvoeding, burgerschap en religieuze zingeving. Politieke en economische instituties dragen bij aan een hanteerbare verdeling en uitoefening van macht, van de productie, distributie en consumptie van goederen en van sociale controle. De manier waarop die sociale praktijken uitgevoerd en die behoeften bevredigd worden, wordt dus niet iedere keer opnieuw bepaald.

Het institutiebegrip impliceert dat aan menselijke interacties richting en vorm gegeven wordt, feitelijk wordt die interactie 'georganiseerd'. Een institutie – gezin, kerk, onderwijs, staat, enzovoort – duidt dus de maatschappelijk voorgeschreven en gelegitimeerde manier aan waarop essentiële maatschappelijke taken uitgevoerd en behoeften bevredigd worden.

INSTITUTIONALISERING

De vorming van instituties wordt veelal aangeduid als een proces van 'institutionalisering'. Institutionalisering ligt aan de basis van de vorming van onze maatschappelijke structuur en onze cultuur.

Hoewel organisaties (of instellingen) en instituties een sterke samenhang vertonen, is het van belang die begrippen te onderscheiden, en kennen ze elk een eigen rationaliteit. Zijderveld onderscheidt in dit verband in navolging van Max Weber de waarden- of substantiële rationaliteit en de functionele of instrumentele rationaliteit. De eerste heeft betrekking op instituties, de tweede op organisaties. Een vakbond, een universiteit en de kerk zijn zowel organisaties als instituties, en ze kunnen en moeten sociologisch gezien worden in termen van hun functionele (organisatienele) en substantiële (institutionele) rationaliteit. Sommigen spreken ook wel van een onderscheid tussen doel- en middelrationaliteit. De middelrationaliteit ziet vooral op aspecten van doelmatigheid en effectiviteit van het handelen, de doelrationaliteit verwijst vooral naar de waarden, de zin en de betekenis ervan.

Instituties zijn historische constructies. De historiciteit van instituties houdt in dat ze verschillen naar ontstaanscontext. Het houdt tevens in dat instituties padafhankelijke trekken (kunnen) vertonen. Institutionele structuren hebben de neiging zichzelf in stand te houden – vaak tegen de maatschappelijke stroom in: ‘Once institutions are in place, they will perpetuate themselves (...) The natural path for institutions is to act in the future as they have acted in the past.’² Eenmaal ingesleten paden worden minder snel verlaten en structureren de toekomstige richting van instituties (‘weerbarstige instituties’).

Toch, en dat is in de context van deze bundel relevant, zijn ook instituties beweeglijk en dynamisch. Ze ontstaan, bestaan voort, maar ontwikkelen zich. Dat is geen nieuws. Niettemin lijkt er in onze tijd met die instituties wat bijzonders aan de hand, maar daarover later meer.

Over het ontstaan van instituties zijn in de sociologische literatuur vele theorieën te vinden. De bekendste is wellicht die van Berger en Luckmann. Zij vertrekken vanuit de sociologische premisse dat elke vorm van menselijk samenhandelen een menselijk product is. Vormen van samenleving zijn organisatiepatronen door mensen ontworpen en ontwikkeld. Zij onderscheiden een drietal fasen in het proces van institutionalisering.

De eerste is de *externaliseringsfase*. Deze fase is te illustreren aan de hand van een door Marx gegeven voorbeeld over menselijk ingrijpen in de natuur, noodzakelijk voor de mens om te overleven. Zo kruiste men dieren om nieuwe soorten te creëren die dienstbaar waren aan de mens. Dit ingrijpen in de natuur, met als gevolg de aanpassing aan de eisen van de externe omgeving, wordt door Marx ‘praxis’ genoemd. Het betreft de ‘veruiterlijking’ van het menselijk kunnen en de omvorming van een natuurlijke natuur tot een menselijke natuur. Het gevolg van deze ‘praxis’ is dat men moest samenwerken en keuzes maken. Een dergelijk aanpassen aan de omgeving vereist organisatie en afspra-

ken. Patronen met een meerwaarde voor de groep worden voortgezet, ze 'institutionaliseren' zagezegd.

De tweede fase is die van de *objectivatie*. Voor de nieuwe generaties, die geen actieve bijdrage hebben geleverd aan het proces van externalisatie, zijn instituties een soort objectieve, voorgegeven realiteit. Instituties lijken dan ontdaan van hun menselijke oorsprong en subjectiviteit. Er is een 'van-zelf-sprekendheid' gecreëerd. De situatie van 'van-zelf-sprekendheid' vraagt echter wel om (voortdurende) legitimatie om te worden geaccepteerd.

Er zijn verschillende vormen van legitimatie te onderkennen, uiteenlopend van informele volkswijsheden tot meer formele legitimatietheorieën. Dergelijke theorieën zijn gericht op een nadrukkelijke verdediging van een bepaalde instelling. Bijvoorbeeld ten aanzien van 'het huwelijk' kennen we de kerkelijke legitimatie 'wat door God gemaakt is, kan de mens niet ontbinden'.

De laatste fase is die van de *internalisatie*. Daarbij wordt de ontworpen maatschappelijke orde in menselijke personen geprent door middel van socialisatieprocessen (opvoeding en training) om zodoende de ervaren werkelijkheid tot een gewenste werkelijkheid te maken.

Instituties worden zo voortgezet in de tijd. Ze bestendigen omdat sommige mensen of groepen voordeel hebben bij het bestaan van instituties. Het streven naar een continuering doorheen de tijd is onderdeel van het proces van institutionalisering.

ORGANISATIES

Instituties krijgen concreet vorm in organisaties; deze realiseren en bewaken instituties en kennen een eigenstandige autoriteits- en machtsstructuur. Berger en Luckmann hadden het vooral over culturele legitimatie van instituties doorheen de tijd, maar ook macht speelt een rol. Duurzame bestending van instituties is gebaseerd op een gelegitimeerd en geaccepteerd (erkend) gebruik van macht. Legi-

tiniteit van een machtsrelatie houdt in dat het bestaan van die machtsrelatie wordt aanvaard, en dus het bestaansrecht van deze macht wordt erkend. Het bestaan van zo'n recht kan vaak niet worden afgeleid op juridische wijze, maar wel op sociologische wijze: het bestaansrecht wordt als het ware aangedragen door in instituties werkzame opvattingen over het juiste en redelijke karakter van machtsrelaties. Tijdens het hoogtepunt van onze 'geïnstitutionaliseerde samenleving', ruwweg de periode 1880-1960, werden instituties bijna als vanzelfsprekend geaccepteerd, er was meer sprake van gezag dan van erkende macht of effectiviteit als grondslag van voortbestaan.

Nederland heeft veel aan die institutiebouw te danken gehad. De verzuiling en de uitbreiding van de overheidszorg voltrokken zich gelijktijdig en in onderlinge verwevenheid en gaven daarmee de Nederlandse verzorgingsstaat niet alleen een eigen karakter maar ook een veelheid van bestuurlijke, maatschappelijke en levensbeschouwelijke instituties die in de vorm van particuliere organisaties veel van de verzorging op zich namen. Deze instituties lijken niet mee te zijn gegroeid met de veranderingen die Nederland sinds de 'lange jaren zestig' heeft doorgemaakt. Het verzuilde model mag tot 1960 effectief zijn geweest als oplossing voor religieuze verdeeldheid, sinds de secularisatie zijn de talloze organisaties op levensbeschouwelijke grondslag – de media, het onderwijssysteem, zorg en welzijn – in een vacuüm terechtgekomen. Instituties veranderden in organisaties en die organisaties zijn van niemand meer (niet van de zuilen, niet van de burgers, noch van de politiek): de ontzuiling was feitelijk een vorm van ontzieling, zoals ik in mijn oratie heb betoogd.³

Recente pogingen om dergelijke instellingen te 'vermarkten' en ze als bedrijven te besturen, hebben de legitimiteitscrisis eerder vergroot dan verkleind: de organisaties in het maatschappelijke middenveld zijn geheel ontworteld geraakt. In die zin beleven we een heuse institutionele crisis.

DE CRISIS VAN DE INSTITUTIES

We leven in een type samenleving waar de traditionele, 'gestolde' instituties het tempo van veranderingen lang niet altijd kunnen bijbenen en het diezelfde instituties moeite kost om voeling te houden met de verlangens en strevingen van individuen. Het is waarschijnlijk mede vanwege deze (toenemende) spanning tussen bestaande instituties en een sterk veranderende samenleving, dat er sinds enige tijd weer belangstelling bestaat voor het belang van de institutionele factor. Ik denk dat dit komt doordat het analyseren van hun problemen in termen van organisatietermen tekortschiet. Onvoldoende effectiviteit en doelmatigheid kunnen de malaise maar deels verklaren. De sleutel tot een begrip van de crisis zit hem meer in een aandacht voor de waarden en de culturele dimensie die zij representeren, in de institutionele dimensie, zo u wil.

Niet voor niets heeft zich sinds het begin van de jaren tachtig een 'institutionele revolutie' voltrokken in de sociale, bestuurs- en politieke wetenschappen, te beginnen in de cultuursociologie. Onder de noemer 'new institutionalism' of neo-institutionalisme is in aanpalende disciplines de aandacht voor instituties eveneens toegenomen. De organisatiesociologie is de cultuursociologie gevolgd met een speurtocht naar conventies, routines en rituelen binnen organisaties. En ook in de politieke economie is de *homo economicus* met zijn of haar rationele keuzen inmiddels verruild voor de *homo sociologicus*.

De balans tussen vernieuwing en behoud van instituties is een permanente opgave in het licht van de veranderingen die onze samenleving doormaakt. De legitimiteit van onze (traditionele) instituties (zoals gezin, de kerk, een vakbond of een politieke partij) vraagt om permanent 'onderhoud'. Niet alleen in het economisch domein, maar ook en vooral in het maatschappelijke, religieuze en politiek-bestuurlijke domein. Wellicht liggen daar, meer dan in de economie,

serieuze uitdagingen voor een fundamentele doordening van de betekenis en het functioneren van de institutionele factor.

Door verschillende denkers wordt dan gewezen op de teloorgang van instituties in tijden van ‘reflexieve modernisering’ (zie Beck, Giddens), ‘postmodernisering’ (zie Harvey, Inglehart), resulterend in een ‘vernetwerkte’ samenleving of informatiemaatschappij (zie Castells). De normatieve dwang van traditionele waarden en normen en de legitimiteit van institutioneel gesanctioneerde rolvoorschriften zouden door processen van globalisering, informatisering, ontzuiling en individualisering sterk afnemen.

Daarnaast is onze samenleving in een snel tempo ingewikkelder geworden, waardoor voor veel mensen de afstand tot bestaande instituties groter wordt. Tevens maken immigratie en internationalisering burgers diverser, en voor de overheid en voor elkaar minder goed kenbaar. Toenemende culturele verschillen maken het in sommige gevallen ook moeilijker sociale afstanden te overbruggen.

De huidige, laatmoderne conditie zou, als we afgaan op de eerder genoemde denkers, dus funest zijn voor het voortbestaan van onze oude vertrouwde instituties. Er is sprake van een diffusie van besluitvormingscentra, een minder systematisch samenvallen van sociale, politieke en economische orden, een toenemende pluriformiteit in waarden en een erosie van onderling gedeelde noties van het algemeen belang. Ook in onze tijd lijken de middelpuntvliedende krachten soms wel dominantanter dan de krachten die zorgen voor binding en samenhang.

Het is Anton Zijderveld geweest die het culturele klimaat van laatmoderne samenlevingen in dit verband treffend gekarakteriseerd heeft als een ‘anti-institutional mood’. De eerder gememoreerde institutionele crisis hangt daarmee samen. Zijderveld definieert instituties als ‘traditionele vormen van denken, voelen en doen’. Hij bedoelt met traditioneel niet dat instituties gedateerd zouden zijn – integendeel, ze hebben juist zeggingskracht voor ons

gedrag omdat ze ook nu nog als relevant worden erkend en herkend.

Welke boodschap van het verleden als waarde(n)vol moet worden beschouwd, blijkt dezer dagen door de sociale fragmentatie, individualisering en informalisering echter hoogst omstreden. Wij moeten zelf bepalen welk verleden ons vandaag past, maar twijfelen daarbij zeer aan de waarde van onze oude instituties. Deze twijfel houdt ongetwijfeld verband met het feit dat het verleden in algemene zin aan belang ingeboet lijkt te hebben.

In een interessant essay over gedenkcultuur constateert Jos Perry dat het vergeten als maatschappelijke problematiek in opkomst is. Dat zou volgens Perry samenhangen met de omslag van een samenleving die gericht is op traditie, dus overdracht van het bestaande en van de sporen uit het verleden, en verplicht is tot herinnering, naar een samenleving die zich op innovatie richt en zich van de ballast van het verleden wil ontdoen. Een verklaring die in het verlengde ligt van Pierre Nora's befaamde analyse van de Europese herinneringscultuur. Meer dan ooit is 'vergeten' onderdeel geworden van onze samenleving.

In een cultuur van georganiseerde vergetelheid of *amnesia* ontbreekt een vanzelfsprekende oriëntatie op het verleden. Er is dan al snel sprake van een ongemakkelijke relatie met de uit het verleden voortkomende tradities. Dit bemoeilijkt de overdracht van in instituties gestolde normen en waarden die in de traditie besloten liggen. Traditie-overdracht is dan niet langer of in ieder geval steeds minder een collectieve aangelegenheid, maar een individuele, op ervaring en beleving gerichte praktijk. Daardoor spreken steeds meer mensen vaak kritisch over de inzichten die zij vanuit het verleden krijgen aangereikt. Op z'n best is er sprake van versnippering; in andere gevallen lijkt men de traditie volledig te negeren.

Tal van institutionele verbanden zijn daarom lossier (of mag ik zeggen meer losbandig?) en minder verplichtend

geworden, zoals het geval is bij families, verenigingen, kerk en staat. Met name individualisering zou tot gevolg hebben dat instituties een flink deel van hun invloed op het individuele handelen verliezen doordat voorgeschreven sociale rollen en gedragspatronen minder belangrijk worden, zoals onder meer geconstateerd door Zygmunt Bauman in zijn *Liquid modernity*. De wending naar het individu en de daarmee samenhangende persoonlijke autonomie is vanaf de late jaren zestig ingezet.

In het boek *1968. Het jaar waarin alles anders werd* (2004) van journalist Mark Kurlansky lezen we hoe dit de voorbije decennia steeds sneller ging. Hier ligt de basis van de ontkerkelijking, de ontzuiling, het anti-autoritarisme, de verdraagzaamheid, de burgerrechten, het antiracisme, de gelijkheid der seksen, het feminisme en later de homobeweging, zoals ook James Kennedy in zijn boek *Bezielende verbanden* (2009) uiteenzet. De bevrijding van de ketenen van de opgelegde moraal, de definitieve afrekening met de censuur en de index, de bevrijding van de vrouw uit het keurslijf van de kerkelijke dogma's, enzovoort. Maar ook de aandacht voor persoonlijke emancipatie, de zelfontplooiing en de democratie voeden de evolutie naar meer persoonlijke autonomie en de nadruk op individualiteit.

Deze uit zich op allerlei manieren, via de enorme groei van het individuele sporten (fitness) tot de beleidsmatige verankering van allerlei 'tolerante' tradities – uiteenlopend van euthanasie tot decriminalisering van softdrugs – die veel ruimte geven aan afwijkende persoonlijke keuzes en levensstijlen.

Hoewel in veel analyses instituties louter verschijnen als object van het individualiseringsproces, waardoor de institutionele structuren van onder andere kerken en politieke partijen zullen vervallen en op den duur elke maatschappelijke relevantie verliezen, lijkt dit op zijn minst een wat naïeve veronderstelling. Instituties kennen immers een eigen dynamiek en vertonen een zekere mate van eigen autonomie.

De vertrouwde instituties ondergaan niet lijdzaam hun marginalisering en laten zich niet zomaar van hun voetstuk stoten, maar passen zich tot op zekere hoogte aan nieuwe maatschappelijke omstandigheden aan. Zo hebben de meeste kerken de afgelopen decennia hun geloofsinhoud, intern functioneren en rituelen gemoderniseerd in een poging tegemoet te komen aan de nieuwe vanuit de omgeving gestelde eisen. Dit heeft geresulteerd in een wending van het collectief naar het individu, waarbij niet langer het aanbod, maar de vraag naar religie is centraal komen te staan. Godsdienst is een product geworden dat moet aansluiten op persoonlijke behoeften van het individu. Deze 'wending naar het subject' heeft zich ook binnen de katholieke kerk voltrokken. De concrete situatie van het individu is steeds meer aandacht gaan vragen. Dit blijkt wel uit het maatwerk dat een pastoor bij huwelijken en begrafenissen wordt geacht te leveren.

Ook politieke partijen en bestuurlijke instituties passen zich aan, bijvoorbeeld door steeds meer inspraakmogelijkheden aan hun leden te bieden en door minder de nadruk te leggen op de vertrouwde ideologische blauwdrukken. Dit vermogen tot aanpassen 'aan de eisen van de tijd' en het kanaliseren van nieuwe ontwikkelingen is overigens typerend voor het veranderingsgezinde politiek-bestuurlijke Nederland (zie Kennedy, *Nieuw Babylon*).

De vraag is echter wel of dat aanpassingsproces niet te veel langs technocratische lijnen is uitgedacht en ingezet. Met als gevolg dat het functionele perspectief van onze traditionele instituties steeds meer het substantiële perspectief is gaan overwoekeren. Anders gezegd: worden de diverse instellingen in onze samenleving niet steeds meer gezien en behandeld als organisaties, en steeds minder als instituties?⁴

Ik meen van wel: het institutionele perspectief is sterk verzwakt ten gunste van het organisationele perspectief. We zien en ervaren vandaag de dag een school, een kerk

of een vakvereniging meer als een organisatie dan als een institutie. Men zou dat ook kunnen duiden als een dominantie van de vragen naar het hoe over de vragen naar het waarom (of nog anders gezegd, het gegeven dat bij verantwoordingsvragen de vraag of we het goed doen belangrijker lijkt te zijn dan de vraag of we wel de goede dingen doen).

De dimensie van individuele rechten en autonomie heeft bovendien sterk de overhand gekregen door het verdwijnen van de morele en waardegebonden dimensie van instituties met gelijktijdige toename van de aandacht voor de functionele en instrumentele rationaliteit.

Voorals gevolg van de introductie van allerlei aan het neoliberalisme gekoppelde managementtheorieën (New Public Management)⁵ is de dominantie van het organisatieperspectief steeds verder versterkt, wat heeft geresulteerd in een steeds zwakkere maatschappelijke en waardegeoriënteerde inbedding van de instituties. Dat is overigens een typisch kenmerk van de organisaties van de huidige Nederlandse *civil society*, die betrekkelijk onafhankelijk zijn geworden van hun achterban en daardoor ook niet altijd diep ingebed in de Nederlandse samenleving. Ze zijn de afgelopen decennia sterk geprofessionaliseerd en worden geleid door mensen die zich meer op hun gemak voelen bij andere bestuurders dan bij leden van een achterban.

Deels is dit een natuurlijke ontwikkeling die we herkennen in het moderniseringsproces van westerse samenlevingen; burgerorganisaties ontwikkelen zich in de richting van professionele bureaucratieën, met betrekkelijk weinig gevoel voor de achterban. In Nederland lijkt dit proces versneld door de ontkerkelijking en de ontideologisering tijdens de laatste decennia, waarin levensbeschouwelijke organisaties snel de verbinding verloren met hun achterban. Een andere reden is waarschijnlijk het betrekkelijk hoge niveau van overheidssubsidie, waardoor de organisaties zich sterk richtten op de overheid en een 'verstatelijk' karakter vertonen. Hierdoor lijken de instituties van het maatschap-

pelijk middenveld (onder andere woningbouwcorporaties, zorginstellingen) op (te) grote afstand te staan van actieve burgers.

Hoe dan ook, instituties zijn niet louter object van maatschappelijke processen als individualisering en informatisering, maar treden ook op als (handelend) subject. Het gaat dus om een wederzijdse interactie en beïnvloeding van instituties en samenleving. Analoog aan Zijdervelds gebruik van het begrip institutionalisering, zouden we het huidige transformatie- en verzwakkingsproces van de vertrouwde instituties kunnen omschrijven als een proces van de-institutionalisering, ware het niet dat deze term gemakkelijk de onjuiste indruk wekt dat instituties geleidelijk aan volledig zouden verdwijnen. Dat is uiteraard niet mogelijk, omdat zoals eerder aangegeven iedere vorm van menselijk samenleven berust op geïnstitutionaliseerde, maatschappelijk gesanctioneerde omgangspatronen.

Er bestaan simpelweg geen samenlevingen waarin mensen geen zinvolle interacties aangaan. Alle samenlevingen, ook toekomstige, kennen instituties die de onderlinge relaties tussen de leden regelen, waarden en normeren. De-institutionalisering roept onvermijdelijk re-institutionalisering in het leven.

LOS BANDIGE RE-INSTITUTIONALISERING?

Van het proces van re-institutionalisering zijn we vandaag de dag op allerlei manieren getuige. Duyvendak en Hurenkamp (2004) wijzen in dit verband op het toenemende belang van zogenaamde lichte gemeenschappen: 'een ander type gemeenschapsvorming, (...) waarin de stevige, oude verbanden vervangen zijn door lichte gemeenschappen, waarin moderne burgers hun meervoudige identiteiten construeren.'

Een voorbeeld van een dergelijke lichte gemeenschap zijn de Brabanders die zich hebben verenigd in het 'bur-

gerinitiatief tegen megastallen'. Deze mensen verbinden zich rond een specifiek onderwerp (intensieve veehouderij) en voor de korte termijn met elkaar, en gebruiken sociale media om hun standpunten voor het voetlicht te brengen en om anderen te mobiliseren voor protestacties en politieke aandacht. Misschien is in dit soort initiatieven de organisatiedimensie anders dan de institutiedimensie: ze zijn vaak zeer waardengedreven. SCP-onderzoeker Paul Dekker heeft het in dat verband over 'vrijwillige associatie' en laat zien dat individualisme niet tegengesteld is met samenleven en solidariteit. Dat blijkt ook uit de binnenkort vrijkomende gegevens uit het EVS-onderzoek (zie www.europeanvaluesstudy.eu/). De manier waarop individuen beslissen zich solidair op te stellen wordt weliswaar niet langer collectief bepaald door instituties als de kerk, een partij, een zuil, een ideologie of de staat, maar veeleer op basis van persoonlijk verantwoordelijkheidsbesef.

Dekker constateert al enige tijd een toename van vrijwilligersverbanden en deelname van burgers aan maatschappelijke organisaties (NGO's) en particuliere acties ten behoeve van medemensen zoals Artsen Zonder Grenzen, Vredeseilanden, Amnesty International, Greenpeace, Oxfam en dergelijke. Daar waar enerzijds de band tussen burgers en traditionele instituties verslapt, zien we tegelijkertijd een groei van het aantal mensen die lid zijn van een 'moderne' institutie, zoals een sportclub, een liefdadigheids- of een natuurbeschermingsorganisatie.

Toch kunnen wij er niet direct van uitgaan dat de-institutionalisering en re-institutionalisering elkaar volledig uitvlakken, zodat slechts een nieuwe terreinbezetting door andere instituties resulteert. De nieuwe generatie instituties, zoals hiervoor kort aangestipt, wijkt op diverse punten af van de vertrouwde, traditionele instituties. Ze zijn losbandiger, zouden we kunnen zeggen. De sociologen Dick Houtman en Marc Hooghe (2003) wijzen met overtuigingskracht op een aantal belangrijke verschillen.

Ten eerste genieten de nieuwe instituties, zoals de eerder genoemde verenigingen, vrijwillige associaties en partijen, geen vanzelfsprekende legitimiteit, zodat ze zich met een beroep op inhoudelijke overwegingen zullen moeten (blijven) rechtvaardigen. Een tweede belangrijk verschil is dat de meer recente en lossere institutionele vormen vooralsnog een andere, soms zwakkere positie innemen dan de vertrouwde, traditionele instituties, zoals kerk, vakbond en politieke partijen. Opvallend is hun gebruik van nieuwe organisatietechnologieën en sociale media.⁶

Het resultaat van de-institutionalisering en re-institutionalisering is dan ook niet vanzelfsprekend dat alles bij het oude blijft en dat we enkel geconfronteerd worden met andere actoren in hetzelfde spel, maar dat gevestigde en nieuwe instituties het terrein onder elkaar betwisten en samen een minder vanzelfsprekende en minder uitgebreide invloed zullen hebben dan de gevestigde instituties ten tijde van de eerder gememoreerde 'geinstitutionaliseerde samenleving'. In deze verzuilde en geinstitutionaliseerde samenleving werden de condities voor staatsburgerschap – waarden, normen, gedragsvoorschriften – gerealiseerd door de instituties van het maatschappelijk middenveld, de kerk en overheid. Er was sprake van een min of meer vanzelfsprekend 'civiel burgerschap'.

Met het wegvallen van een coherente gemeenschapsmoraal ziet de staat zich genoodzaakt deze zelf te organiseren. Maar de condities waarbinnen die opdracht moet worden vervuld, zijn veranderd. De netwerksamenleving organiseert en ordent zich langs andere patronen en principes, zo beargumenteert Hans Boutellier in *De improvisatiemaatschappij* (2011). Hij spreekt over een nodale orde, een meer spontane netwerkordening. Een dergelijke netwerkordening organiseert zich via *weak ties*, zwakke verbanden en lichte gemeenschappen, zo zagen we eerder.

In deze nieuwe organisatievormen komen burgerlijke betrokkenheid, solidariteit en oriëntatie op de gemeen-

schap op een nieuwe manier tot uitdrukking. De overheid heeft, aldus Boutellier, de taak om het zelforganiserende vermogen van de samenleving in deze nodale orde zoveel mogelijk te ondersteunen, te corrigeren en te verbinden. Bijvoorbeeld door meer oog te hebben voor de kansen van burgerinitiatieven. De inbreng van individuen kan instituten uitdagen om anders na te denken en anders te handelen.

Tegelijkertijd blijft behoefte bestaan aan sterke verbanden die stabiliteit en rust geven, geborgenheid en identiteitszekerheid. Vitale instituties met een sterke identiteit die mensen binden en een baken bieden voor de toekomst. In dat verband schat ik de regionale schaal kansrijker dan de natiestaat.

Wat vitale instituties zo waardevol maakt, is dat zij groter zijn dan het leven. Zij maken, zoals de (overleden) journalist en uitgever Hendrik Jan Schoo het eens treffend omschreef, 'individuen beter dan waartoe ze op eigen kracht in staat zijn. Ze tillen mensen op, laten hen boven zichzelf uitstijgen. Een samenleving lijdt schade als het institutionele leven verkommert. Tussen overheid en burgers bevindt zich dan geen herbergzaam tussengebied meer, maar niemandsland.'⁷

Dat is ook waar Peter Sloterdijk voor waarschuwt in zijn magistrale *Woede en Tijd* (2007). Hij spreekt over de terreur van de goede bedoelingen, van de politieke correctheid, van de afrekening met het verleden. Hij spreekt over de terreur van de schrik. De terreur van de Eros, kortom. Eros is voor Sloterdijk 'het verlangen naar 'objecten die ons ontbreken'. De Thymos (bezieling of geestkracht) is weggeval- len ten bate van de alleenheerschappij van de Eros. En dit is volgens Sloterdijk een groot verlies. Niet alleen verliest onze cultuur daarmee een sterkere drift als de Eros, ze levert burgers daarmee uit aan 'de politiek van het begeren'. Door het wegvallen van de 'corporatieve tegenkrachten' en het verdampen van instituties als kerk en natie dreigt voor het enkele individu 'de opsluiting van de afzonderlijke con-

sumentburger in de vergiftigde eenzaamheid van een tot mislukken gedoemde begeerteprikkeling'. Het wegvallen van de traditionele vormen betekent volgens Sloterdijk het verdwijnen van de dingen waardoor de mensen 'in vorm werden gehouden'. Vitale instituties zijn dus noodzakelijk, als vormgevers van de mens en als tegenkracht in een rationaliteitscultuur.

Dat vraagt om een benadering die de waardendimensies die instituties eigen zijn ten volle erkent en er zich door laat inspireren, meer dan een benadering die in een instrumentele en economische visie – nota bene uit overtuiging⁸ – niet verder komt dan puur organisatorisch gefundeerde pleidooien voor ontregeling van de samenleving. Om bezieling en de erkenning van de grote betekenis van sociaal vertrouwen: daar gaat het om.

LITERATUUR

- P.L. Berger en T. Luckmann, *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Garden City, NY: Anchor 1966.
- Z. Bauman, *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press 2000.
- H. Boutellier, *De improvisatiemaatschappij. Over de sociale ordening van een onbegrensde wereld*. Boom Lemma Uitgevers 2011.
- CDA/WI, *De ontregelde samenleving*. Publicatie van het Wetenschappelijk Instituut van het CDA. Den Haag 2010.
- Wim van de Donk, *De Gedragen Gemeenschap*. Oratie Katholieke Universiteit Brabant, 2001.
- , Brian D. Loader, Paul G. Nixon en Dieter Rucht, *Cyberprotest. New Media, Citizens and Social Movements*. London: Routledge 2004.
- , De boze fee in het openbaar bestuur, in: E.M.H. Cornelissen, Paul Frissen en S. Kensen (red.), *Betoverend bestuur – Legitimititeit, vitaliteit, meervoudigheid*. Amsterdam: Boom 2007.

- Jan Willem Duyvendak en Menno Hurenkamp, *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Van Genneep 2004.
- D. Houtman en M. Hooghe, *Omstreden instituties. Instellingen in een geïndividualiseerde samenleving*. Sociologische Gids, jrg. 50, 2003 (themanummer).
- J. Kennedy, *Bezielende verbanden*. Amsterdam: Prometheus 2009.
- , *Nieuw Babylon in aanbouw*. Amsterdam/Meppel: Boom 1995.
- Stephen D. Krasner, *Approaches to the State. Alternative Conceptions and Historical Dynamics*, *Comparative Politics*, vol. 16, no. 2, 1984, pp. 223-246.
- M. Kurlansky, 1968. *Het jaar waarin alles anders werd*. Anthos 2004.
- J. Perry, *Wij herdenken, dus wij bestaan. Over jubilea, monumenten en collectieve herinnering*. Nijmegen: SUN 1999.
- H.J. Schoo, *Instituties en elites*, *de Volkskrant* 28 juni 2003, p. 9.
- P. Sloterdijk, *Woede en Tijd*. Nijmegen: SUN 2007.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Waarden, normen en de last van gedrag*. Amsterdam: Amsterdam University Press 2003.
- A. Zijderveld, *The Institutional Imperative. The Interface of Institutions and Networks*. Amsterdam: Amsterdam University Press 2000.

NOTEN

- 1 Zie over Gehlen in Zijderveld (2001).
- 2 Krasner (1984: 234).
- 3 Van de Donk (2001).
- 4 Zijderveld (2000).
- 5 Van de Donk (2007).
- 6 Van de Donk (2001).
- 7 Hendrik Jan Schoo (2003: 9).
- 8 CDA/WI (2010).